

श्रीस्वस्थानी संस्कृति एक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा

स्नातकोत्तर(प्राइभेट) उपाधिको आंशिक

परिपूर्तिको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

भरत गिरी

रोल नं.: ९६२००३४

त्रि.वि. दर्ता नं.: ३२७१३-९०

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

चैत्र, २०६९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०६९/१२/२५

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकायअन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा स्नातकोत्तर(प्राइभेट) उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको प्रयोजनका लागि भरत गिरीले मेरो निर्देशनमा श्रीस्वस्थानी संस्कृति : एक अध्ययन नामक प्रस्तुत शीर्षकमा शोधशोध तयार गर्नुभएको हो । निजको कार्यबाट म सन्तुष्ट छु । अतः प्रस्तुत शोधपत्र परीक्षण मूल्यांकनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

पुनम राज्यलक्ष्मी राणा

शोध निर्देशक

शोधका सम्बन्धमा

श्रीस्वस्थानी संस्कृति: एक अध्ययन नामक प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकायअन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा स्नातकोत्तर(प्राइभेट) उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको लागि तयार पारिएको हो ।

यस शोधपत्रको शीर्षकदेखि शोध प्रस्ताव, शोध अध्ययन र शोध ग्रन्थ निर्माणसम्म शोध निर्देशकको भूमिका निर्वाह गरीदिनु हुने उपप्राध्यापक पुनमराज्यलक्ष्मी राणाप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । प्रस्तुत शोधपत्र लेखनमा आवश्यक सल्लाह र सुझाव प्रदान गरी विशेष प्रेरणादायी भूमिका निर्वाह गर्नुहुने नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभागका प्रमुख प्रा.डा. धनबहादुर कुँवरलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । एवं प्रा.डा. वीणा पौड्यालसहित संस्कृति केन्द्रीय विभागका सम्पूर्ण गुरुजनप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

शोध अध्ययनमा महत्वपूर्ण सूचना, जानकारी एवं तथ्यांक उपलब्ध गराइदिनु हुने डा. स्वामी प्रपन्नाचार्य, प्रा.डा. माधव भट्टराई, डा. महेशराज पन्त, राम गिरी, लक्ष्मण गिरी, पुजारी सुदन राजोपाध्याय एवं शाली नदी श्रीस्वस्थानी मन्दिर परिवारप्रति हार्दिक कृतज्ञ छु । अन्तर्वार्ता र प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष यस शोध कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने सबैमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसैगरी मेरो कार्यमा सहयोग गर्ने शिव, हरिनाथ, सृजना, सूरज भगवतीप्रति पनि आभारी छु ।

अन्त्यमा रोशनी श्रेष्ठ एवं प्रकाश खड्कामा पनि धन्यवाद ज्ञापन । यो शोधपत्र मेरो श्रीस्वस्थानी संस्कृतिको अनुसन्धानात्मक अध्ययनको पहिलो अभ्यास भएको हुँदा यसभित्र भएका कमीकमजोरीहरूलाई औल्याइँ सच्याउन सहयोग गरिदिनुहुने छ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

भरत गिरी
शोधकर्ता

विषयसूची

	पृष्ठ संख्या
क. शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र	क
ख. शोध प्रबन्धकको स्वीकृति	ख
ग. कृतज्ञता ज्ञापन	ग
घ. विषयसूची	घ-छ
ड. शंखरापुरको नक्सा	च
शोध परिचय : पहिलो अध्याय	(१-५)
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्या पहिचान	२
१.३ शोध उद्देश्य	२
१.४ शोध औचित्य	३
१.५ पूर्व साहित्य समीक्षा	३
१.६ शोध सीमा	४
१.७ शोध विधि	५
१.८ शोध रूपरेखा	५
दोस्रो अध्याय : श्रीस्वस्थानी व्रतकथा परम्पराको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि	(६-२७)
२.१ पृष्ठभूमि	७
२.२ पौराणिक इतिहास	८
२.३ नेपालको परिप्रेक्षमा श्रीस्वस्थानी व्रतपरम्पराको प्राचीनता	९
२.४ श्रीस्वस्थानी व्रतकथाको सारसंक्षेप	११
२.५ ॐ काररूपी बिन्दुबाट सिन्धुरूप	२०
२.६ स्वस्थानीको साधनात्मक पक्ष	२१
२.७ श्रीस्वस्थानी व्रतको मूल लक्ष्य	२२
२.८ श्रीस्वस्थानी पूजा	२५
२.९ पूजा एवम् कर्मकाण्ड विज्ञान	२६

तेस्रो अध्याय : नारीप्रधान व्रत परम्परा	(२८-४२)
३.१ श्रीस्वस्थानी परमेश्वरीको	२८
३.२ अष्टमातृका	३०
३.३ अष्टमातृकाका अन्य विस्तारित स्वरूप	३३
३.४ वैदिक ऋषिका परम्परा	३५
३.५ वैदिककालीन तपस्विणीहरू (ऋषिकाहरू)	३७
३.६ श्रीस्वस्थानी व्रत र नारी सन्दर्भ	३८
३.७ सती भाव	३९
३.८ वैदिककालीन नारीप्रधान संस्कृति	४०
३.९ नारीप्रधान संस्कृतिमा पाश्चात्य विकृति	४०
३.१० विवाह सन्दर्भ	४१

चौथो अध्याय: पूर्वीय संस्कृतिको वैज्ञानिक पक्ष	(४३-५९)
४.१ पश्चिमा राष्ट्रमा वेदको प्रभाव	४३
४.२ विज्ञानको दृष्टिमा स्वस्थानी कथा	४३
४.३ मौसम परिवर्तन सन्दर्भ	४५
४.४ प्रलयचक्र विश्लेषण	४७
४.४.१ प्रलयबारे शास्त्रीय मान्यता	४७
४.४.२ प्रलयबारे बुद्धको व्याख्या (जलद्वारा प्रलय र सृष्टि)	४८
४.४.३ प्रलयबारे वैज्ञानिक विश्लेषण	४९
४.५ स्वस्थानी दर्शन विज्ञानको दृष्टिकोणमा	५०
४.६ ज्योतिर्विज्ञानको गणना	५०
४.७ नेपालका जातजातिमा स्वस्थानी संस्कृतिको प्रभाव	५२
४.७.२ धिमाल लोक संस्कृतिमा खगोल विज्ञान	५४
४.७.३ धिमाल लोक संस्कृति र स्थानीय देवस्थान	५६
४.७.४ किराँत संस्कृतिमा प्रकृतिवादी विज्ञान	५८

पाँचौं अध्याय : श्रीस्वस्थानी तीर्थ सम्पदा	(६०-६९)
५.१ भौगोलिक परिवेश	६०
५.२ श्रीस्वस्थानीसँग सम्बन्धित सांस्कृतिक सम्पदाहरू	६१
५.२.१ शाली नदी	६१
५.२.२ शंखरापुर	६२

५.२.३ श्रीस्वस्थानी मन्दिर	६३
५.२.४ बज्रयोगिनी मन्दिर	६४
५.२.५ माधवनाराण पूजास्थल	६५
५.२.६ हरिहर शीला	६५
५.२.७ नवराज	६५
५.२.८ डोलेहरू	६६
५.२.९ चन्द्रावती कुटी	६६
५.२.१० नागनागिनी	६६
५.२.११ परदेश तीर्थ	६६
५.३ स्थलगत संस्कृतिमा विविधता	६७

छैठौँ अध्याय : विश्व परिप्रेक्षमा स्थानीय संस्कृति (७०-९२)

६.१ नेपालका स्थानीय तथा भारतका लोकप्रिय संस्कृतिक स्थल	७०
६.१.१ नेपालमा जीवन्त रहेका प्रचलित स्थानीय देवीदेवता	७१
६.१.२ भारतमा जीवन्त रहेका प्रचलित स्थानीय देवीदेवता	७३
६.२ विश्व परिवेशमा स्थानीय संस्कृतिको क्रम	७३
६.२.१ ईसाइ धर्म बिस्तारको कडी	७४
६.२.२ प्राचीन माया सभ्यता	७५
६.२.३ इन्का सभ्यता	७५
६.२.४ एजटेक सभ्यता	७६
६.२.५ वर्तमान उत्तर अमेरिकाको स्थानीय संस्कृति	७६
६.३ विश्वका केही स्थानीय देविदेवता	७७
६.३.१ प्राचीन चिनीया जातिका स्थानीय एवम् आलङ्कारिक देवता	७८
६.३.२ दक्षिण अमेरिकाका जातिका स्थानीय एवम् आलङ्कारिक देवता	७९
६.३.३ आयरल्याण्डका जातीय पहिचानका अलंकारिक देवता	७९
६.३.४ रोमन जातिका स्थानीय एवम् अलंकारिक देवता	८०
६.३.५ मय सभ्यता तथा इन्काजाति मा प्रचलित स्थानीय एवम् अलंकारिक देवता	८१
६.३.६ मेसोपोटामिया मा प्रचलित स्थानीय एवम् अलंकारिक देवता	८२

६.३.७ ग्रीक जातिमा प्रचलित स्थानीय एवम् आलङ्कारिक देवता	८२
६.३.८ पोलिनेसिया, अष्ट्रेलियाका आदिवासी एवम् न्यूजिल्यैन्डका माओरी जातिका देवता	८३
६.३.९ स्लाभिक जातीमा प्रचलिच स्थानीय एवम् आलङ्कारिक देवता	८४
६.३.१० जापानीहरूमा प्रचलित स्वस्थानीय एवम् अलंकारिक देवताहरू	८४
६.३.११ अफ्रिकी जातिमा प्रचलित स्वस्थानीय एवम् अलंकारिक देवता	८५
६.३.१२ प्राचीन मिश्रदेशमा प्रचलित स्वस्थानी एवम् अलंकारिक देवता	८५
६.३.१३ उत्तर अमेरिकी आदिवासी जनताका स्थानीय एवम् आलङ्कारिक देवता	८६
६.३.१४ विश्वमा पितृपूजन संस्कृति	८७
६.४ विश्वका स्थानीय संस्कृतिको विनाशक्रम	९०
६.५ विश्वपरिवेशमा स्थानीय संस्कृतिको विनाशपछिको अवस्था	९२

सातौँ अध्याय : उपसंहार	(९३-९९)
७.१ सारांश	९३
७.२ उपसंहार	९४
७.३ सुभावा	९६

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची	१००-१०३
परिशिष्ट	१०४-१२०
चित्रफलक	१२१-१३२